

Ir.A.L.G.M.Bauwens

HET ONDERZOEK NAAR DE BEROEPSVERANDERING
DOOR ZELFSTANDIGE AGRARIERS OP DE AFDELING
STREEKONDERZOEK VAN HET L.E.I.

Mededelingen en Overdrukken
No. 71

L27
Hc

doos 215

Landbouw-Economisch Instituut - Conradkade 175 - Den Haag
Tel. : 614161

Overdruk uit het maandblad : "Bedrijfsontwikkeling",
3e jaargang, maart 1972.

Inleiding

De beroepsverandering door boeren en tuinders neemt een belangrijke plaats in bij het agrarische structuurbeleid en de hiermee samenhangende voorlichting. In verband hiermee verricht de afdeling Streekonderzoek van het Landbouw-Economisch Instituut reeds enige tijd onderzoek naar deze beroepsverandering.

Aanvankelijk was dit onderzoek voornamelijk gericht op de meer kwantitatieve aspecten, zoals het aantal van beroep veranderde bedrijfs- hoofden, hun leeftijd en de oppervlakte van hun bedrijven en de betekenis voor de vermindering van het aantal bedrijven. Dergelijke onderzoekingen hebben o.a. plaatsgehad op de zandgronden in Nederland en in de akkerbouw- en weidegebieden van Zuid-Holland. In § 1. van dit artikel zullen een aantal resultaten van deze onderzoekingen worden vermeld.

Momenteel wordt ook aandacht besteed aan de achtergronden en de diepergaande aspecten van het verschijnsel, zoals o.a. de motieven voor de beroepsverandering, de wijze, waarop de beslissing tot beroepsverandering tot stand is gekomen en gerealiseerd en de aanpassing in het nieuwe beroep bij de voormalige boeren, alsmede de houding en eventuele plannen m.b.t. beroepsverandering en de toekomstplannen t.a.v. het bedrijf bij de huidige agrarische zelfstandigen.

Deze diepergaande aspecten komen aan de orde bij een oriënterend onderzoek naar de achtergronden van de beroepsverandering door akkerbouwers en veehouders in Zuid-Holland en bij de onderzoekingen naar de houding t.o.v. beroepsverandering bij de boeren in Friesland en Overijssel. In § 2. zal op de inhoud van deze nog in uitvoering zijnde onderzoekingen worden ingegaan; hierbij zal tevens een aantal voorlopige resultaten worden vermeld. In deze paragraaf zijn verder enkele gegevens over de beroepsverandering opgenomen, die bij een in uitvoering zijnd onderzoek naar de aantalsontwikkeling bij bedrijfshoofden en meewerkende zoons in de zandgebieden in Drenthe werden verzameld.

In een beginstadium of in voorbereiding verkeren verder nog onderzoekingen naar enkele aspecten van de beroepsverandering in Drenthe en Noord-Brabant. In § 3. zal een indruk worden gegeven van de inhoud van deze onderzoekingen.

§ 1. Enkele kwantitatieve aspecten van de beroepsverandering door zelfstandige agrariërs

Uit een onderzoek naar de beroepsverandering door agrarische bedrijfshoofden op de zandgronden in de periode 1963-1966 bleek, dat in 1966 3% van de in 1963 aanwezige boeren van beroep was veranderd. Bij de boeren met een bedrijf kleiner dan 10 ha was dit 5% en bij de boeren met een bedrijf van 10 of meer ha was dit 1%. Verder kozen meer jongere dan oudere boeren een ander beroep. Toch had van de boeren van 55 jaar of ouder nog 2% hun zelfstandige positie in de landbouw verwisseld voor een ander beroep.

Verreweg de meeste van beroep veranderde boeren hadden de land-

bouw verlaten. Het percentage ex-boeren, dat ook buiten de landbouw zelfstandig wist te blijven bedroeg 7. Bijna 25% kwam als arbeider in een fabriek terecht, 38% in de overige arbeidersberoepen (bouwvakarbeider, grondwerker, gemeentearbeider, bosarbeider e.d.) en 5% in een ambachtelijk beroep.

Bijna de helft van de bedrijven van deze voormalige boeren werd opgeheven, iets meer dan de helft ging over naar de categorie bedrijven van grondgebruikers met een niet-agrarisch hoofdberoep. In de meeste gevallen was dit laatste een gevolg van de omstandigheid, dat het van beroep veranderde bedrijfshoofd het bedrijf - zij het veelal verkleind - bleef exploiteren.

Door beroepsverandering verdween in 3 jaar 3% van de als hoofdberoep geëxploiteerde bedrijven. In totaal verdween er 12%. Doordat er een aantal nieuwe bedrijven bijkwam (door stichting, splitsing en beroepsverandering door niet-agrariërs met grondgebruik) verminderde het aantal bedrijven op de zandgronden van 1963 tot 1966 niet met 12 maar met 9%.

In Zuid-Holland veranderden in de periode 1963-1968 4,3% van de landbouwers van beroep; in de akkerbouwgebieden bedroeg dit percentage 3,6 en in de weidegebieden 4,7.

Van de bedrijfshoofden met een bedrijf kleiner dan 10 ha zijn er relatief aanzienlijk meer van beroep veranderd dan van de boeren met een groter bedrijf. Ook hebben er relatief meer jongere dan oudere boeren de exploitatie van een landbouwbedrijf voor een ander hoofdberoep verwisseld. Toch veranderden ook hier nog betrekkelijk veel boeren van 50 jaar en ouder van beroep.

Ongeveer een vijfde van de ex-boeren slaagde er in om na de beroepsverandering zelfstandig te blijven. Bijna de helft is als arbeider buiten de landbouw terecht gekomen; slechts enkelen zijn fabrieksarbeider geworden. De overige arbeidersberoepen vertonen een gevarieerd beeld (bouwvakarbeider, gemeentearbeider (plantsoendienst), grondwerker e.d.). Bijna een vijfde van de voormalige landbouwers is in agrarische loondienst getreden. Het betrof hier voornamelijk boeren met een klein bedrijf.

Door beroepsverandering verdween in Zuid-Holland van 1963 tot 1968 3,4% van het aantal bedrijven van grondgebruikers met hoofdberoep landbouwer. Dit percentage is lager dan het percentage van beroep veranderde boeren. Dit werd mede veroorzaakt, doordat betrekkelijk veel bedrijven van van beroep veranderde boeren door andere landbouwers of aanstaande landbouwers werden overgenomen. Op de zandgronden kwam dit verschijnsel niet of nauwelijks voor. Door gaan rusten en overlijden van het bedrijfshoofd verdween 8,2% van het aantal in 1963 aanwezige bedrijven.

Uit berekeningen van B.H.Perdok, opgesteld ten behoeve van de "Werkcommissie Provinciale Agrarische Arbeidsmarktbeschrijvingen", blijkt, dat in de jaren 1965 tot 1970 in Nederland naar schatting ongeveer 8 600 boeren en tuinders van beroep zijn veranderd. Zij maakten 4,7% uit van de 183 000 in 1965 aanwezige bedrijfshoofden. Indien de be-

roepsverandering in dezelfde mate blijft optreden, dan zullen er van 1970 tot 1980 ongeveer 14 000 boeren en tuinders van beroep veranderen.

Gegevens over de meer kwantitatieve aspecten van de beroepsveranderingen door zelfstandige agrariërs kwamen ook beschikbaar bij de in uitvoering zijnde onderzoeken naar de aantalsontwikkeling bij bedrijfshoofden en meewerkende zoons op de zandgronden in Drenthe en in de weide- en zandgebieden van Friesland.

In de drie gebieden tezamen is van 1966 tot 1971 7,1% van de in 1966 aanwezige bedrijfshoofden van beroep veranderd. In dezelfde periode verdween 14% door beroepsbeëindiging (gaan rusten) en ziekte uit de groep en overleed 4%. In de Friese Wouden kozen relatief de meeste boeren een ander beroep (7,8%), in de weidegebieden was het percentage het laagst (5,7%). De Drentse zandgronden namen een tussenpositie in (7,1%). In onderstaande tabel zijn ook de percentages van beroep veranderde boeren per oppervlakteklasse en per leeftijdsklasse vermeld.

In de periode 1966-1971 van beroep veranderde agrarische zelfstandigen in procenten van het aantal in 1966

	Drenthe	Friesland	
	zandgebieden (in %)	zandgebieden (in %)	weidegebieden (in %)
< 10 ha	12,1	10,8	11,0
10-15 ha	6,3	9,1	6,2
15-20 ha	4,0	3,3	8,1
20-30 ha	3,6	2,4	3,0
≥ 30 ha	7,4	5,0	4,1
Totaal	7,1	7,8	5,7
< 40 jaar	9,3	9,4	8,2
40-50 jaar	7,9	9,2	6,9
50-55 jaar	11,4	10,8	7,1
55-60 jaar	5,0	9,0	4,4
≥ 60 jaar	1,2	-	-

Naarmate de bedrijven kleiner zijn, zijn er over het algemeen meer boeren van beroep veranderd. Toch hebben, met name in Drenthe, nog betrekkelijk veel boeren met een wat groter bedrijf een ander beroep gekozen. Opmerkelijk is het hoge percentage boeren van 50 tot 55 jaar, dat naar een andere werkring is overgegaan. Van de boeren jonger dan 55 jaar veranderde in de zandgebieden van Drenthe 9,2% van beroep, in Friesland in de weidegebieden 7,5% en in de zandgebieden 9,7%.

Bij een vroeger onderzoek bleek, dat in de Drentse zandgebieden van 1963 tot 1966 4% van de agrarische zelfstandigen van beroep was

veranderd. Van een toeneming is hier dus slechts in zeer geringe mate sprake. Wel is de samenstelling van de groep afgevlode boeren gewijzigd. Er zijn nl. van 1966 tot 1971 relatief meer boeren met een groter bedrijf en relatief meer jongere boeren naar een ander beroep overgegaan dan in de periode 1963-1966.

Van de van beroep veranderde boeren trad in Drenthe 10% en in Friesland 5% in agrarische loondienst. In Drenthe ging 17%, en in Friesland 9%, werken bij aan de landbouw verwante bedrijven. Een zelfstandige positie wist respectievelijk 14 en 16% van de voormalige boeren te behouden, in Drenthe iets minder en in Friesland iets meer dan de helft in aan de landbouw verwante beroepen. In Drenthe ging 18% van de beroepsveranderaars als arbeider in een fabriek werken, voor de zand- en weidegebieden in Friesland waren deze percentages respectievelijk 9 en 11. De overige beroepen vertonen een zeer uiteenlopend beeld (o.a. los arbeider, pakhuisknecht, bouwvakarbeider, transportarbeider, werknemer in kantine of dorps huis). Het gaat dus om ongeschoolde beroepen met veelal geen hoge sociale status.

Door beroepsverandering verdween in de Drentse zandgebieden 6,4% van het aantal als hoofdberoep geëxploiteerde landbouwbedrijven en in Friesland 5,5%. Van de bedrijven kleiner dan 10 ha verdween t.g.v. beroepsverandering in Drenthe 11% en in Friesland 10%. Van de bedrijven uit de grootteklasse 10-20 ha respectievelijk 5,2 en 6,5% en van de bedrijven groter dan 20 ha respectievelijk 1,5 en 0,8%.

Het verdwijnen uit de categorie "als hoofdberoep geëxploiteerd bedrijf" was het gevolg van opheffing (in Drenthe 57% van de bedrijven van van beroep veranderde boeren; in Friesland 71%) of van overgang naar de categorie bedrijven van grondgebruikers met een niet-agrarisch hoofdberoep. Dit laatste verreweg in de meeste gevallen doordat het van beroep veranderde bedrijfshoofd het bedrijf bleef exploiteren (in Drenthe 35%, in Friesland 29%).

Een aantal bedrijven werd na beroepsverandering van het bedrijfs-hoofd door een landbouwer of aanstaande landbouwer overgenomen of door een mede-exploitant voortgezet. In Drenthe had dit betrekking op 13% en in Friesland op 24% van de bedrijven van afgevlode boeren. Mede hierdoor was het percentage door beroepsverandering verdwenen bedrijven lager dan het percentage van beroep veranderde zelfstandige agrariërs.

In totaal - dus ook door beroepsbeëindiging en overlijden - verdween in Drenthe 17,2% en in Friesland 17,7% van het aantal in 1966 aanwezige landbouwbedrijven. Ook in Drenthe en Friesland werd het effect van het verdwijnen van bedrijven afgezwakt doordat er een aantal nieuwe bedrijven bijkwamen. De vermindering van het aantal landbouwbedrijven over de periode 1966-1971 bedroeg in Drenthe 13,6% en in Friesland 14,8%.

Van gebied tot gebied zijn er verschillen in de mate, waarin zelfstandige agrariërs van beroep veranderen. Navolgend overzicht, ontleend aan regionale onderzoeken, uitgevoerd in opdracht van de Cultuurtechnische Dienst, geeft hiervan voor de boeren jonger dan 55 jaar een indruk.

Gebied	Periode	Beroepsverandering in % per jaar (bedrijfshoofden jonger dan 55 jaar)
Achtkarspelen (Fr.)	1964-1969	1,5
Zijlroe (Gr.)	1964-1969	0,9
Haaksbergen (Ov.)	1964-1969	0,5
Hengelo-Zelhem (Gld.)	1964-1969	0,8
Oosterwolde (Gld.)	1964-1969	0,8
Hoeksche Waard-oost (Z-H.)	1964-1969	0,8
Midden-Maasland (N-Br.)	1964-1969	1,8
Ruurlo (Gld.)	1964-1970	0,8
Uithuizen (Gr.) (exclusief tuinders)	1965-1970	1,3
Veenkoloniën	1965-1970	1,5
Smilde (Dr.)	1965-1970	1,6
Schaft (N-Br.)	1965-1970	1,4
Kessel (Li.)	1965-1970	1,4
Roerstreek (Li.)	1965-1970	1,2

De gebieden in het oosten van het land worden gekenmerkt door een betrekkelijk laag percentage van beroep veranderde boeren (jonger dan 55 jaar). Opmerkelijk is verder het verschil tussen de dicht bij elkaar gelegen gebieden Achtkarspelen en Zijlroe. Mogelijk speelt hier de grotere niet-agrarische werkgelegenheid in de omgeving van Achtkarspelen een rol (o.a. Drachten).

§ 2. Enkele in uitvoering zijnde onderzoeken naar de diepergaande aspecten van de beroepsverandering door zelfstandige agrariërs

a. Een oriënterend onderzoek naar de beroepsverandering door akkerbouwers en veehouders in Zuid-Holland

Dit oriënterende onderzoek had betrekking zowel op de van beroep veranderde voormalige boeren, als op een deel van de zittende boeren.

De van beroep veranderde boeren

Op de resultaten van dit inmiddels gereed gekomen onderdeel van het onderzoek zal in een volgend nummer van "Bedrijfsontwikkeling" door drs. C.J.M. Spierings nader worden ingegaan. Hier worden slechts enkele punten vermeld.

De beroepsverandering berustte in twee derde van de gevallen op economische gronden (te geringe bedrijfsomvang, te laag inkomen, financiële moeilijkheden e.d.). Daarnaast werden, zij het in mindere mate, persoonlijke omstandigheden en gezinsomstandigheden vermeld, zoals ziekte of invaliditeit, behoefte aan vrije tijd en sociale zekerheid, en hoge uitgaven voor het gezin. In een beperkter aantal gevallen heeft ont-

eigening of pachtbeëindiging aanleiding gegeven tot beroepsverandering. De afstotende krachten waren over het algemeen sterker dan de wervende krachten van de niet-agrarische beroepen- en leefwereld.

Slechts 14% van de van beroep veranderde boeren heeft zich voor de beroepsverandering op de hoogte gesteld van de omstandigheden en mogelijkheden in een ander beroep. In lang niet alle gevallen is daaraan overigens behoefte gevoeld, omdat men soms al een bepaald soort werk op het oog had, of een geschikte baan of functie kreeg aangeboden.

Ruim de helft van de geënquêteerden vermeldde, dat gezin, familieleden en bureu zich positief hadden opgesteld tegenover de beroepsverandering. Van de overigen had, soms de echtgenote in combinatie met de kinderen, familieleden of bureu, soms elke categorie afzonderlijk zich hierover min of meer in negatieve zin uitgelaten.

Een negende van de ex-boeren heeft voor de uitoefening van het nieuwe beroep een speciale opleiding gevolgd. De meesten hebben dus geen rechtstreekse voorbereiding op het nieuwe beroep ontvangen. Dit kan inhouden, dat niet alle mogelijkheden ten volle konden worden benut.

Bij de overgang heeft een aanzienlijk aantal (57%) moeilijkheden ervaren. Hierbij speelde vooral de overgang van een zelfstandige naar een ondergeschikte positie en de aanpassing aan de werktijden een rol. Ook het gevoel van daling op de maatschappelijke ladder, de aard van het werk en het binnen werken werden genoemd. Tussen de leeftijdsklassen zijn er weinig verschillen in het ondervinden van moeilijkheden, behalve t.a.v. de daling op de maatschappelijke ladder; dit werd relatief wat vaker door de jongere boeren genoemd.

Ruim een vijfde van de beroepsveranderaars is sinds het verlaten van de landbouw van werkkring gewisseld. De meesten van hen hadden bij de overgang uit de landbouw geen informatie ingewonnen. Ongeveer twee derde had destijds bij de overgang naar het nieuwe beroep moeilijkheden ervaren.

Beroepsverandering heeft voor de meeste ex-boeren (87%) tot gevolg gehad dat ze van de positie van zelfstandig bedrijfshoofd in een situatie van loontrekkende zijn terechtgekomen. Van de voormalige boeren werd 14% fabrieksarbeider, 11% zgn. hoofdarbeider en 11% vakarbeider; 14% behoort tot de categorie transportarbeiders, 7% tot de arbeiders in de agrarische sector en 30% tot de overige handarbeiders.

Van de voormalige boeren zegt 28%, dat zij thans "zeer tevreden" zijn met het huidige beroep en 44% dat zij "tevreden" zijn. Iets meer dan 25% is niet tevreden. Hierbij speelt de aard van het werk - ongeschoolde arbeid - een rol. Bijna 20% zou liever weer het boerenberoep willen uitoefenen. Dit betreft vooral voormalige boeren, die vanwege onteigening, pachtbeëindiging, ziekte of invaliditeit van beroep zijn veranderd. Een tiende wilde ander werk.

Ongeveer drie vierde vindt het huidige inkomen hoger dan dat voor de beroepsverandering. Ruim 70% is van mening meer vrije tijd te hebben gekregen. Bijna 30% vindt, dat zij er in dit opzicht niet op vooruit zijn gegaan. Dit hangt in sterke mate samen met het geheel of gedeeltelijk aanhouden van de grond na de beroepsverandering.

Uit de resultaten van het onderzoek krijgt men de indruk, dat veel ex-boeren als gevolg van een onvoldoende oriëntatie en voorbereiding op het nieuwe beroep genoeg hebben genomen met het meest voor de hand liggende, zonder daarbij al te veel te letten op de eigen wensen en mogelijkheden.

Onder de van beroep veranderde voormalige boeren bevinden er zich nog betrekkelijk veel, die zich aan de periferie van de landbouw bevinden, zoals boeren met een vrij klein bedrijf, boeren van niet-agrarische afkomst en boeren, die vroeger al buiten de landbouw hebben gewerkt. Aangenomen mag worden, dat de komende jaren in meerdere mate ook boeren met een sterkere binding aan het boerenberoep van beroep zullen veranderen. Het aantal beroepsveranderaars, dat moeilijkheden bij en na de overgang ondervindt zou dan wel eens hoger kunnen liggen en het percentage tevreden beroepsveranderaars wel eens lager. Dit zeker, wanneer de oriëntatie en voorbereiding op het nieuwe beroep op dezelfde wijze zouden plaatshebben als in de afgelopen jaren.

Met betrekking tot de echtgenotes van de van beroep veranderde boeren kan nog worden opgemerkt, dat ruim 70% van hen het destijds eens waren met de beroepsverandering van hun man. Zij waren het eens met deze beslissing, omdat hij dan minder kopzorgen zou hebben, meer zou kunnen verdienen, meer vrije tijd zou hebben en omdat er toch niet zoveel toekomst in het bedrijf zat.

Een vierde van de echtgenotes had liever gehad, dat hun man boer was gebleven. Deze vrouwen waren niet erg ingenomen met de beroepsverandering, omdat zij vonden dat hun man boer in hart en nieren was. Ongeveer een derde van de tegen de beroepsverandering gekante vrouwen stond er achteraf toch wel positief tegenover. Twee derde van de echtgenotes vond het prettig, dat hun man geen boer meer was, 22% niet prettig en bij 12% maakte het niet veel uit.

De akkerbouwers en veehouders

Behalve de van beroep veranderde boeren werd ook een deel van de thans aanwezige boeren in het onderzoek betrokken, nl. de boeren jonger dan 60 jaar met een bedrijf tussen de 30 en 90 standaardbedrijfs-eenheden.

De meeste onderzochte akkerbouwers en veehouders in Zuid-Holland hadden een vrij hoge waardering voor het boerenberoep; slechts 12% had hiervoor een lage waardering en een hogere waardering voor andere beroepen. Dit in verband met vrije weekends, kortere werkdagen en de jaarlijkse vakantie. Toch zei bijna 50% bij een nieuwe keuze geen boer meer te willen worden.

Bijna een vijfde van de onderzochte boeren overwoog beroepsverandering. De verschillen in bedrijfsomvang en leeftijd t.o.v. de overige bij het onderzoek betrokken boeren waren niet zo groot. De verschillen waren wat duidelijker m.b.t. het gemiddelde inkomen (f.9 800,-- en f.12 100,--), het nevenberoep (33 en 16%) en het lidmaatschap van de standsorganisaties (47 en 67%). Degenen, die beroepsverandering overwoog, hadden allen een uitgesproken voorkeur voor aan de landbouw

verwante beroepen.

Van de boerinnen wenste 37% dat de man van beroep zou veranderen. Als redenen hiervoor werden genoemd : "niet zo lang hoeven te werken", "meer vrije tijd en vakantie", "minder kopzorgen", "geen toekomst in bedrijf" en "meer te verdienen".

Van degenen, die beroepsverandering overwogen was 72% bekend met de omscholingsmogelijkheden op de centra voor vakopleiding, van de overigen 66%. De trainingstoeslageregeling genoot aanzienlijk minder bekendheid, nl. bij beide groepen iets meer dan 30%. Van de studiekostenregeling was respectievelijk 48 en 40% op de hoogte.

b. De houding t.o.v. beroepsverandering bij de boeren op de Drentse zandgronden

Op de Drentse zandgronden is momenteel een onderzoek naar de aantalsontwikkeling bij de bedrijfshoofden en meewerkende zoons in uitvoering. Bij dit onderzoek is ook enige informatie verzameld over de houding van de boeren t.o.v. beroepsverandering.

Het fiscale inkomen bedroeg volgens eigen opgaven van de geënquêteerde boeren gemiddeld f.13 100,--; 12% had een inkomen beneden f.7 500,--, 45% beneden f.12 500,-- en 20% van f.17 500,-- of meer. Zo'n 23% achtte het inkomen goed, 36% matig of voldoende en 38% vond het onvoldoende of slecht. Dooreengenomen werd f.19 700,-- een redelijke beloning geacht voor het werk dat op het bedrijf wordt verricht; 38% was tevreden met minder dan f.17 500,-- en 27% dacht aan minstens f.22 500,--.

Naar verhouding hebben er van de boeren jonger dan 40 jaar bij gelijke bedrijfsoppervlakte meer een lager inkomen dan van de boeren van 40-50 jaar, maar verder is er weinig verband tussen leeftijd en inkomen. Wel is er een positieve samenhang tussen bedrijfsoppervlakte en inkomen. Relatief meer hogere inkomens worden verdiend op de bedrijven van 20 en meer ha door boeren van 40 tot 50 jaar; op de bedrijven beneden 15 ha van boeren jonger dan 40 jaar vindt men relatief meer lagere inkomens.

Er is weinig verband tussen leeftijd en mening over het verdiende inkomen. Ten aanzien van de redelijk geachte beloning krijgt men de indruk, dat de boeren jonger dan 40 jaar de hoogste eisen stelden en de boeren van 50-60 jaar de laagste.

Van de boeren beneden 60 jaar dacht 9% een ander beroep te gaan uitoefenen; 10% dacht er "wel eens" over. De meeste van deze boeren, die (wel eens) over beroepsverandering dachten hadden een bedrijf kleiner dan 15 ha; 19% was jonger dan 40 jaar. Van ruim twee derde van hen lag het fiscale inkomen gemiddeld beneden f.12 500,-- per jaar.

Van de boeren met een bedrijf beneden 15 ha dacht 28% er (wel eens) over van beroep te veranderen, van de boeren tussen 40 en 50 jaar 22% en van de boeren met een inkomen beneden f.12 500,-- 33%. De boeren jonger dan 40 jaar, die met een bedrijf van 20 of meer ha en die met een inkomen boven f.17 500,-- dachten daarentegen weinig aan een overgang naar een ander hoofdberoep.

Wanneer het inkomen zou blijven zoals het nu was, dan zou 15% van de boeren zeker van beroep veranderen en 4% misschien, 72% zou zeker

boer blijven. Verschillen tussen de leeftijdsklassen waren in dit opzicht niet aanwezig. Onder de boeren met een klein bedrijf wilden er meer van beroep veranderen dan onder de boeren met een groter bedrijf. Ook is er verband met het inkomen, maar niet met het gevolgde onderwijs.

Zou het inkomen de komende jaren dalen dan wilde ongeveer 40% van de boeren, die bij gelijkblijvend inkomen boer blijven, (misschien) van beroep veranderen; 52% blijft boer, van wie de helft dan wel een nevenberoep wil gaan uitoefenen. Van de boeren jonger dan 40 jaar wilde meer dan de helft de landbouw bij dalend inkomen de rug toekeren. Van de boeren van 50 tot 60 jaar zei 27% in dat geval zeker of misschien van beroep te veranderen.

Uit de antwoorden op diverse vragen is een indruk gekregen van de houding t.o.v. beroepsverandering. Hieruit blijkt, dat onder de boeren beneden 40 jaar er relatief weinig een hoge "beroepsveranderingsgeneigtheid" hebben. Bij dalend inkomen wordt dit aantal echter aanzienlijk groter. Onder de boeren in de leeftijdsklasse van 40-50 jaar met een klein bedrijf zijn er relatief veel met een hoge "beroepsveranderingsgeneigtheid". Bij de boeren van 50 tot 60 jaar ziet men een zekere polarisering; ofwel zij hebben een hoge "beroepsveranderingsgeneigtheid" of zij zijn niet geneigd van beroep te veranderen.

Relatief de meeste boeren met een hoge "beroepsveranderingsgeneigtheid" treft men aan bij de boeren met een geringe bedrijfsopervlakte en tevens een laag inkomen. Toch is ruim de helft van de boeren met zowel een klein bedrijf als een laag inkomen niet geneigd van beroep te veranderen.

c. De houding t.o.v. de beroepsverandering bij de veehouders in Friesland

Het doel van dit onderzoek, dat wordt uitgevoerd op bedrijven van melkveehouders in de weidegebieden (klei- en veenweidegebied) en in De Wouden, is meer inzicht te krijgen in de factoren, die de beroepsverandering door zelfstandige agrariërs stimuleren of afremmen. Meer concreet gaat het om de volgende vragen:

1. Welke zijn de gedachten en wensen van de boeren en boerinnen over beroepsverandering?
2. In welk opzicht verschillen de boeren, die overwegen of geneigd zijn van beroep te veranderen van de boeren die vastbesloten zijn om boer te blijven?
3. Hoe oriënteert de boer, die van beroep wenst te veranderen, zich op de mogelijkheden die er voor hem zijn?
4. Welke beroepen trekken de zelfstandige agrariërs aan en welke worden minder aantrekkelijk geacht?

Van dit onderzoek zijn nog slechts enkele gegevens beschikbaar. Hieruit blijkt o.a. dat 56% van de boeren jonger dan 60 jaar bij een nieuwe keuze geen boer meer zou willen worden. Van de boeren jonger dan 40 jaar zegt 51% bij een nieuwe keuze geen boer meer te willen worden; van de boeren van 40-50 jaar 62% en van de boeren van 50-60 jaar 55%.

Beroepsverandering wordt door 8% van de boeren overwogen; 14% overweegt beroepsverandering als het binnenkort mogelijk zou zijn geschikt ander werk te vinden; 17% kiest bij gelijkblijvend inkomen misschien en bij dalend inkomen zeker een ander beroep. Vastbesloten om boer te blijven is 61%.

De boeren, die overwogen van beroep te veranderen (8%), hebben gemiddeld een bedrijf van 17,7 ha (alle boeren 22,2 ha) en een gemiddeld fiscaal inkomen van + f.14 900,-- (alle boeren + f.17 800,--). Bij de boeren, die overwogen van beroep te veranderen als het mogelijk zou zijn binnenkort geschikt ander werk te vinden (14%), is dit respectievelijk 22,2 ha en + f.17 400,--.

Bij 22% van de boeren is dus sprake van een vrij hoge "beroepsveranderingsgeneigdheid". Van deze boeren vindt 54% het werken in loondienst niet bezwaarlijk, zou 56% wel een omscholingscursus willen volgen en is slechts 13% bereid bij beroepsverandering eventueel te verhuizen.

Tijdens dit onderzoek is ook aandacht besteed aan de mening van de boerin. 70% van de boerinnen werkt mee op het bedrijf. Van deze boerinnen zou 31% liever alleen in het huishouden werken.

Door 26% van alle boerinnen wordt het inkomen te gering bevonden en 17% vindt het amper genoeg voor het gezin. 36% van de echtgenotes heeft wel eens met haar man over beroepsverandering gepraat; 24% zou willen dat de man van beroep verandert.

§ 3. Onderzoek naar enkele aspecten van de beroepsverandering door zelfstandige agrariërs in Drenthe en Noord-Brabant

Het onderzoek in Drenthe, aangevraagd door de Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw, heeft betrekking zowel op de van beroep veranderde boeren als op de huidige zelfstandige agrariërs. Door de Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in Noord-Brabant werd onderzoek gevraagd naar de positie en ervaringen van de naar een ander beroep overgegangene voormalige boeren. De benodigde gegevens worden in de eerste helft van 1972 verzameld.

De bedoeling is het onderzoek naar de afgevlode boeren in beide provincies zoveel mogelijk op dezelfde probleemstelling te richten. De volgende onderwerpen zullen daarbij aan de orde worden gesteld.

- a. Kenmerken van de afgevlode boeren en hun bedrijven. (Leeftijd bij beroepsverandering, gevolgd onderwijs, bedrijfsoppervlakte, bedrijfsomvang (in sbe's) en bedrijfstype voor de beroepsverandering.)
- b. Beroepsverandering. (Redenen van beroepsverandering, gevraagde en verkregen informatie en voorlichting m.b.t. de beroepsverandering; mening over deze voorlichting, bekendheid met en gebruik van beëindigings- en afvloeiingsregelingen.)
- c. De nieuwe beroepssituatie. (Ervaringen rond de beroepsverandering, huidige beroep en inkomen; wisseling van beroep en/of van werkgever sinds de beroepsovergang, oordeel over het huidige beroep, plan-

nen m.b.t. omscholing, mening over huidige woning, woonplaats, pendelen, verhuizen.)

d. Het agrarische bedrijf thans. (Veranderingen van het bedrijf sinds de beroepsverandering, plannen m.b.t. het bedrijf.)

De bedoeling is het onderzoek in beide provincies te verrichten onder de voormalige boeren, die in de periode mei 1968 tot mei 1971 van beroep zijn veranderd, in mei 1968 55 jaar of jonger waren, en een bedrijf hadden van minstens 30 sbe's. In Drenthe zal het onderzoek plaatshebben in de zandgebieden. In Noord-Brabant wordt het onderzoek uitgevoerd in de zandgebieden van het midden en oosten van de provincie.

De van beroep veranderde boeren vormen een betrekkelijk gemakkelijk te definiëren en af te grenzen groep. Moeilijker ligt de situatie bij de zittende boeren. Al naar de doelstelling van het onderzoek kunnen hier verschillende categorieën worden onderscheiden. Zo zijn er boeren, die beroepsverandering overwegen of die zelfs concrete plannen daartoe hebben. Daarnaast kunnen er boeren zijn, die op grond van bepaalde kenmerken (te klein bedrijf, onvoldoende ondernemerskwaliteiten, slechte bedrijfsresultaten e.a.) er wellicht beter aan zouden doen de landbouw te verlaten, maar die vastbesloten zijn om in de landbouw te blijven.

Bij de eerste groep is het wenselijk meer te weten over de pogingen, die zij hebben ondernomen om de landbouw te verlaten, over de inlichtingen, die zij hierbij hebben ingewonnen, de factoren, die hen nog in de landbouw houden en over hun voorkeur voor bepaalde niet-agrarische beroepen. Onderzoek onder de tweede groep levert informatie op over de redenen, waarom zij niet over beroepsverandering denken en over de achtergronden en sterkte van de weerstanden tegen beroepsverandering.

In Drenthe wordt onderzoek verricht naar de houding van de boeren ten opzichte van beroepsverandering, waarbij in het bijzonder wordt ingegaan op eventuele plannen tot beroepsverandering, de behoefte aan voorlichting en de bij een eventuele beroepsverandering te verwachten moeilijkheden. Gegevens hierover kunnen een aanvulling vormen op de informatie over de door al van beroep veranderde boeren ervaren problemen bij de overgang en in het nieuwe werkmilieu.

Bij dit onderzoek, dat wordt uitgevoerd onder boeren van 35 tot 45 jaar met een bedrijf van 5 tot 20 ha, wordt verder aandacht besteed aan de onderstaande onderwerpen.

- Huidige inkomen en verwachtingen daaromtrent.
- Bekendheid met en eventueel gebruik van beëindigingsregelingen.
- Remmende of stimulerende invloeden van anderen (echtgenote, kinderen, familie, kennissen).
- Beroepsvoorkeuren en -antipathieën.
- Woon- en werkomgeving (pendelen, verhuizen).
- Plannen m.b.t. het bedrijf.

In verband met de omstandigheid dat het grootste deel van de enquête onder de afgevoelde boeren in de avonduren moet plaatshebben, is er in Noord-Brabant overdag enige ruimte voor het verzamelen van gege-

vens onder de zittende boeren. Hiervan wordt gebruik gemaakt voor een onderzoek naar de toekomstplannen t.a.v. bedrijf en beroep van boeren met een vrij klein bedrijf. Uit bij het L.E.I. beschikbare gegevens blijkt, dat in 1970 de helft van de ruim 23 000 agrarische bedrijven (hoofdberoep landbouwer of tuinder) in Noord-Brabant een produktieomvang had van minder dan 100 sbe. Er zal nu worden onderzocht, in hoeverre bedrijfshoofden met bedrijven van deze omvang denken aan beroepsverandering of aan uitbreiding van de produktie en in welke mate er sprake is van "uitdrijven".

Bij dit onderzoek zal op de volgende punten worden ingegaan.

- Bedrijfsoppervlakte; produktieomvang (in sbe); bedrijfstype.
- Leeftijd van het bedrijfshoofd; opvolgingssituatie.
- Oordeel over de huidige produktieomvang.
- Plannen m.b.t. de produktieomvang en de samenstelling van de produktie.
- De houding t.o.v. beroepsverandering en de eventuele plannen daartoe.

§ 4. Enkele slotopmerkingen

In het voorgaande werd, in § 2 en § 3, een beknopt overzicht gegeven van de thans bij de afdeling Streekonderzoek van het L.E.I. in uitvoering en in voorbereiding zijnde onderzoeken naar de beroepsverandering door zelfstandige agrariërs. Verder werden enkele (voorlopige) uitkomsten van de lopende onderzoeken vermeld.

De beroepsverandering blijkt een gecompliceerd verschijnsel met vele aspecten te zijn. Het proces van de beroepsovergang heeft bovendien meerdere fasen, zoals bewustwording, oriëntatie, besluitvorming en aanpassing in het nieuwe beroep. Hierbij is niet alleen het voltooide proces van belang, maar ook het niet of nauwelijks begonnen en het afgebroken proces.

Een gevolg hiervan is, dat het onderzoek voor een deel nog een oriënterend karakter heeft. Een ander gevolg is, dat bij de thans in uitvoering - en in voorbereiding - zijnde onderzoeken niet alle vragen rond dit verschijnsel kunnen worden beantwoord. Uit de resultaten van deze onderzoeken en uit de diverse contacten met provinciale directies voor de bedrijfsontwikkeling, de economisch- en agrarisch-sociale voorlichtingsdiensten en de Directie Arbeidsvoorziening van het Ministerie van Sociale Zaken, bij de voorbereiding - en bij het bestuderen van de resultaten - van het onderzoek, kunnen bovendien nieuwe vragen naar voren komen.

Onderwerpen, die mogelijk voor nader onderzoek in aanmerking komen zijn de ervaringen van voormalige boeren, die een opleiding volgen aan een van de centra voor vakopleiding, de problematiek van de wat oudere boer die van beroep wil veranderen, het afbreken van de contacten met het arbeidsbureau, de terugkeer naar de landbouw van boeren, die van beroep zijn veranderd, de achtergronden van de weerstanden tegen beroepsverandering en de betekenis van de combinatie van een niet-agrarisch beroep met de exploitatie van een landbouwbedrijf voor het

vertrek uit de landbouw. Een belangrijke vraag hierbij is, welke onderwerpen de meeste urgentie hebben.

Uit de resultaten van de lopende onderzoeken krijgt men de indruk, dat de komende jaren meer boeren van beroep zullen veranderen dan in de afgelopen jaren. De beroepsverandering wordt minder gezien als een "sociale afgang", men spreekt er vrijer over en men is waarschijnlijk eerder bereid zich te oriënteren op de wenselijkheid of mogelijkheid een ander beroep te kiezen. Hieruit blijkt, dat de bewustwording - beginpunt van het proces van beroepsverandering - toegenomen is.

Van grote invloed op de omvang van de beroepsverandering is uiteraard de ontwikkeling van het agrarisch inkomen, van het aspiratieniveau van de agrarische bevolking en vooral van de werkgelegenheid buiten de landbouw. De ontwikkelingen, die zich momenteel bij deze laatste factor voordoen zouden de bereidheid bij de agrarische zelfstandigen om van beroep te veranderen, wel eens sterk kunnen verminderen.

De vrees, dat de eerstkomende jaren teveel boeren van beroep zullen veranderen lijkt momenteel niet gerechtvaardigd. Ook krijgt men uit de resultaten van het tot nu toe verrichte onderzoek niet de indruk, dat vooral boeren met goede ondernemerskwaliteiten de landbouw verlaten of op korte termijn zullen verlaten. De situatie kan zich de komende jaren uiteraard wijzigen.

Tenslotte nog een opmerking over de vermindering van het aantal bedrijfshoofden. De sterke daling van het aantal zelfstandige agrariërs was vooral het gevolg van de afnemende van het aantal opvolgers - voornamelijk op het ouderlijk bedrijf meewerkende zoons - voor de bij de beroepsbeëindiging vrijkomende bedrijven. Het aantal bedrijfshoofden van 50 jaar of ouder met een opvolger bedraagt momenteel 45 à 50%. Dit percentage zal de komende jaren zeer waarschijnlijk nog verder dalen, zowel als gevolg van afvloeiing van opvolgers als door een verdere vermindering van de toetreding tot de groep opvolgers. Uit de onderzoeken naar de aantalsontwikkeling bij bedrijfshoofden en meewerkende zoons in Drenthe en Friesland blijkt, dat de belangstelling van de agrarische jeugd van 10 tot 18 jaar voor een bestaan in de landbouw of voor het volgen van landbouwonderwijs vrij laag is. De vermindering van het aantal bedrijfshoofden wordt voorlopig dan ook sterker bepaald door het niet aanwezig zijn van een opvolger bij beroepsbeëindiging dan door de beroepsverandering van zelfstandige agrariërs.